

Л. М. БАКРАДЗЕ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Наукові праці МАУП, 2017, вип. 53(2), с. 44–51

Розглядаються особливості демократичних перетворень на пострадянському просторі. Аналізується вплив рівня державності на успішність демократизації суспільства. Досліджуються чинники, що впливають на процеси державного будівництва. Висвітлюються особливості демократичного транзиту.

Після розпаду Радянського Союзу в центрі уваги вчених постали процеси політичних трансформацій у нових незалежних державах. Більшість колишніх радянських республік декларували демократичні перетворення, і дослідники намагалися пояснити події, що відбувалися в них, переважно з позицій демократичного транзиту. Однак події останніх десятиліть показали, що адекватне розуміння політичних процесів у країнах колишнього СРСР тільки за допомогою транзитологічної парадигми навряд чи є можливим. Колізії їх політичного розвитку, в тому числі зміни політичних режимів, багато в чому пов'язані з проблемами формування держав і націй.

Така ситуація склалася, наприклад, щодо Грузії — країни, яка пережила перший “кольоровий переворот” на пострадянському просторі. Критичне сприйняття президента Грузії російськими державними мас-медіа перешкоджає об'єктивному сприйманню досвіду новітніх грузинських реформ. Відсутність ефективних механізмів рекрутування еліти, високий ступінь залежності партійно-політичного процесу від політичних лідерів, очевидна зміна Конституції “під першу особу” роблять досвід грузинської демократизації цікавим для вивчення вітчизняної політологічної науки.

Грузія і Україна — країни, в яких незадоволення опозиції функціонуванням демократичних інститутів вилилося у “кольорові революції”. Їх результати виявилися неоднозначними. Наступні, як і попередні зміни влади на мирних, легітимних виборах не привели до стійкості демократичних інститутів і процедур. Як в Україні, так і в Грузії не виникло консолідованого демократичного політичного режиму. У зв'язку з цим актуальним є питання: чому у пострадянських країнах дії політичних сил, які здійснюються під гаслами подальшої демократизації, не приводять до консолідації демократичних сил?

Тому необхідно дослідити особливості демократичних перетворень країн пострадянського простору в умовах політичних трансформацій.

Дослідження базується на теоретичних розробках державності (П. Неттла, С. Бартоліні, Х. Липці, А. Степана, М.В. Ільїна та ін.), демократії і демократизації (С. Гантінгтона, Р. Даля, Ф. Шміттера, Т. Л. Карла та ін.), їх взаємозв'язку (Ч. Тіллі, Д. Растоу, Ф. Фукуями, А. Мельвиля).

Загальна логіка переходів від недемократичних режимів до демократичних представлена у дослідженнях західних і вітчизняних політологів (Р. Даля, Д. Растоу, С. Хантінгтона, Л. Переворського, Ф. Шміттера, Т. Карла, Л. Даймонда, Г. О'Доннелла, Г. Алмонда, В. Гельмана та ін.). Зазначені дослідження формують категоріальний апарат, за допомогою якого може розглядатися еволюція сучасних політичних режимів. Водночас, більшість цих учених вивчають політичні трансформації у парадигмі транзитології та приділяють вивченню державності незначну увагу.

Еволюцію процесів національного і державного будівництва розглядають російські та зарубіжні вчені, які не обмежують область дослідження виключно переходами “третьої хвилі демократизації” (С. Роккан, П. Нестл, А. Степан, Х. Лінц, Ф. Редер, Ж. Коломер, М. Ільїн, О. Хархордін, О. Маліпова, А. Кузнєцов та ін.).

Усім державам колишнього СРСР, на відміну від країн Латинської Америки і Південної Європи, в рамках третьої “хвилі демократизації” довелося зіткнутися з потрійним (triple transition) переходом: від інститутів провінцій або колоній імперії до суверенно-державних інститутів, від командної економіки до ринкової, від комуністичної системи до демократичної або навіть четвертим транзитом (quadruple transition) — на додаток до трьох інших — від імперської ідентичності до національної. При цьому “перший транзит” був полегшений наявністю інфраструктур колишньої метрополії тільки в Росії і державах Балтії, що мають короткий досвід державної статусності між світовими війнами (inter-war statehood). Так чи інакше у чотирьох транзитах брали участь усі держави колишнього СРСР. Спільність стартових умов дає змогу говорити про існування аналітичного поняття пострадянського простору, що описує відповідний географічний феномен [1, 143].

Розпад імперського утворення визначив ряд факторів, що впливають на процеси державного будівництва. По-перше, формалізовані (інтеграція у наднаціональні структури) і неформалізовані (перехід під вплив нових центрів сили) включення у міжнародні процеси в якості самостійних акторів. Нові незалежні держави з низьким ступенем державної спроможності (Грузія, Таджикистан, Киргизія, Узбекистан, Молдова, Азербайджан, Вірменія) разом з набуттям нового статусу держави-члена ООН отримали нову відповідальність у вигляді самостійного управління територіями — без союзного керівництва, силових, матеріальних, природних ресурсів та відносно раціонального їх розподілу по території СРСР.

Деякі колишні республіки Радянського Союзу, знайшовши можливість самостійно обирати наднаціональні утворення і ступінь інтеграції в них, кинулися під протекторат потужних геополітичних гравців. Так, прибалтійські

держави увійшли до ЄС, Україна і Грузія прагнуть до членства в НАТО та встали на шлях інтеграції в ЄС. Киргизстан, Узбекистан, Азербайджан і Білорусь вміло лавірують між Росією і Заходом, надаючи свої території то для військових баз, то для трубопроводів, то для реалізації політичних проєктів конкуруючих на пострадянському просторі акторів.

Другим чинником, що визначив відносно високу ступінь державної спроможності пострадянських держав, є особливості їх історичного розвитку. Росія, Литва, Україна і Грузія не просто мають досвід самостійного існування як держави або близькі до них територіально-політичні формації, а й були суб'єктами, що поглинають і/або притягають інші еліти. Відмінність пострадянських трансформацій від посткомуністичних полягає у тому, що в країнах центрально-східної Європи, незважаючи на, де-факто, контроль з боку СРСР здійснювався за держапаратом, місцевими адміністраціями, казначействами і судами, що перебували під управлінням національних еліт. Водночас як більшість республік СРСР були змушені заповнювати "інституційний вакуум" у найкоротші терміни після розпаду союзної держави. У загальну групу тих, хто будує суверенну державність, можна віднести Білорусь, Азербайджан, усі середньоазіатські держави і Молдову. Філіп Шміттер однією з передумов функціонування демократичного режиму вважає сильну державність. Національний суверенітет — одна з двох умов існування сучасної демократії. Ф. Шміттер зазначає: "Держава повинна бути суверенною і діяти незалежно від політичних систем вищого рівня. По-справжньому наявність національного суверенітету — одна з головних умов демократії" [2, 143]. Він говорить про взаємозалежність держав, які виникли у результаті процесу глобалізації: всі сучасні демократії, навіть найбільші і потужні, вплетені у складну мережу взаємозв'язків з іншими демократіями, а також з деякими автократіями. "В принципі вибрані національні лідери є суверенними (тобто не підзвітними ніякій іншій владі, вищій, ніж конституції їх країн). На практиці, однак, вони дуже обмежені в здатності контролювати рішення транснаціональних компаній, поширення ідей, пересування осіб через кордони і вплив політики своїх сусідів. Оскільки їхня влада обмежена рамками держави, вони все менше здатні забезпечити добробут і безпеку своїх власних громадян" [Там само, 145].

В американському політичному дискурсі утвердився термін "perforated sovereignty" ("надкушений суверенітет"), що позначає тиск на національну державу як ззовні, з боку транснаціональних корпорацій (ТНК), міжнародних політичних об'єднань (МПО), інших держав, так і зсередини — з боку регіонів, груп інтересів, опозиційних структур. Причому в останньому випадку в демократичних системах як легальна опозиція, так і нелегальна може грати роль "порушника суверенітету", чинячи тиск на органи державної влади.

Для опису сформованих у результаті безуспішних транзитів неоліберальних демократій ряд дослідників (Ф. Закарія, Л. Даймонд, Г. О'Доннелл) сформулювали концепції, в яких основною ознакою режиму є окремі інститути ліберальної демократії. Американський політолог Ф. Закарія стверджує, що

поширення демократії на країни “третього світу” веде до появи нових режимів, в яких демократичні інститути уживаються з архаїчними традиціями. Такими після розпаду СРСР стали середньоазіатські республіки, Білорусь, Азербайджан, частково Грузія і Україна. Довічні титули, формальні і неформальні статуси “глава нації”, “вічно великий”, “лідер нації”, “національний лідер”, неформальне престолонаслідування, клієнтизм і патронаж, “династичні” шлюби, кумівство при рекрутуванні еліти поєднувалися в них з виборчими процедурами, електоральною конкуренцією, багатопартійністю, місцевим самоврядуванням, інститутом президентства тощо [3, 67].

Демократичні переходи на пострадянському просторі у більшості випадків не дають змоги говорити про створення консолідованих демократій, оскільки вони часто гальмуються або ведуть до відродження авторитарних порядків, підновлених псевдodemократичною риторикою. Ларрі Даймонд описує цей процес, як тривале зростання електоральної демократії (“люди можуть обирати своїх лідерів за допомогою регулярних, вільних і справедливих багатопартійних виборів” [4, 23]) при застої у розвитку демократії ліберальної, яка гарантує індивідуальні свободи і цивільний плюралізм за допомогою інституційної системи гальм, противаг і пануванням закону. Наприклад, сучасні Україна і Грузія, в яких неконтрольований державою процес партійного будівництва і електоральної конкуренції поєднується з “нетвердістю закону”, високим рівнем приватизації держави, нелегітимним усуненням суперників з політичного процесу, тиском виконавчої влади на суд, формуванням зв’язків “патрон-клієнт”.

Л. Даймонд звертає увагу на все більш поверхневий характер демократизації наприкінці її “третьої хвилі”. У багатьох країнах “третьої хвилі” зберігаються лише атрибути демократії — “конституалізації, які декларують демократичні принципи, квазіальтернативні вибори, створюють видимість конкуренції, множинність політичних партій, як би демонструється фасад багатопартійності і т. д.” [Там само, 25].

Для характеристики політичних режимів, що сформувалися у результаті неуспішних транзитів, насамперед, з нерозгорнутою інституціональною структурою, Г. О’Доннелл ввів поняття “делегованої демократії”: перемога на президентських виборах дасть переможцю право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами існуючих владних відносин і визначеним Конституцією терміном перебування. Розглянутих демократій недостатньо для об’єктивного порівняння і термінологічного опису грузинського й українського політичних режимів, а також аналізу динаміки їх демократизації. Можна вважати демократизацією наближення держави до ефективного функціонування, запропонованих Р. Далем, Ф. Шміттером і Т. Карлом, інститутів поліархії. Основні їх ознаки [5, 39]:

- 1) контроль за рішеннями уряду Конституція покладає на виборних офіційних осіб;
- 2) ці офіційні особи періодично обираються у ході чесно проведених виборів, що виключають будь-який примус;
- 3) практично все доросле населення має право обирати офіційних осіб;

4) практично все доросле населення має право претендувати на виборні посади;

5) громадяни мають право висловлювати свою думку, не боючись серйозного переслідування за політичні мотиви;

6) громадяни мають право отримувати інформацію з альтернативних джерел. Альтернативні джерела інформації знаходяться під захистом закону;

7) громадяни мають право створювати незалежні асоціації та організації, включаючи політичні партії і групи за інтересами;

8) обрані народом офіційні особи повинні мати можливість здійснювати свої конституційні повноваження, не піддаючись протидії (навіть неформальної) з боку офіційних осіб;

9) держава повинна бути суверенною і діяти незалежно від політичних систем більш високого рівня.

Для емпіричної операціоналізації ролі держави в процесах демократизації/дедемократизації ми пропонуємо такі змінні [5, 40]:

1) випадки конституційних реформ і змін “правил гри” у політичному процесі; випадки загальнодержавних політичних криз; контроль за виконанням рішень уряду;

2) ступінь конкурентності загальнонаціональних президентських виборів; ступінь конкурентності загальнонаціональних парламентських виборів;

3) масовість і загальність виборів;

4) рівень політичної участі, партійної конкуренції і цивільних свобод;

5) рівень свободи інформації;

6) рівень свободи в організації політичних партій та громадських рухів;

7) ступінь і характер впливу влади на політичний процес у цілому, рівень приватизації держави, олігархізації та криміналізації політичного процесу;

8) ступінь суверенності.

У цьому місці ми підходимо до ключового питання дослідження: чи має рівень державної спроможності вирішальний вплив на успішність демократизації; високий ступінь державної спроможності — це умова демократизації, її інструмент або наслідок?

Політологи Т. Карл і Ф. Штомпер переконані, що “демократія є форма управління сучасною державою”, “без держави ніяка сучасна демократія неможлива” [6, 126]. На їхню думку, умовою успішної демократизації є високий рівень державної спроможності — “без суверенної держави не може бути міцною демократією” [7]. Також однозначним є зворотний характер зв'язку: висока якість демократії — одна з визначальних ознак сильної держави.

Йорг Меллер і Свен-Ерік Скаанінг, визнаючи необхідність для встановлення демократичних інститутів високого рівня державної спроможності, диференціюють це. Вони зазначають, що у сучасних державах, що прагнуть до високого ступеня державної спроможності, є вкрай необхідними дві з чотирьох ознак демократії: правова держава і захист соціальних прав [8, 17].

На думку Ч. Тіллі, який описав три ідеальні траєкторії руху до демократії сильних, середніх і слабких держав (природно, що не виключає ні “реальних відхилень від ідеальних зразків”, ні альтернативних шляхів розвитку),

“в останні десятиліття все зростаюче число режимів переходять до демократії по траєкторії слабких держав”, а демократичний транзит є, скоріше, умовою розвитку державності: “... в цьому третьому варіанті траєкторія розвитку протилежна траєкторії розвитку сильних держав: значний рівень демократизації переує істотному підйому потенціалу держави” [9, 17].

До зворотного процесу дедемократизації слабкі держави схильні набагато сильніше від інших. Їм не вистачає ефективності захисту завоювань демократії або від конкуруючих суб'єктів (у вигляді кримінальних або наднаціональних акторів), або утриматися силою закону від спокус достроково закінчити перетворення і створити гібридний режим, або повернутися до колишніх авторитарних форм правління. Нарешті, навіть якщо транзит завершився демократичною консолідацією, він міг не привести до масштабної політичної, економічної, соціальної та культурної трансформації, замінивши лише колишні авторитарні інститути.

Джессіка Фортін називає державну спроможність необхідною умовою для демократії і підкреслює, що у державах з високим рівнем здатності (capable slates), вірогідність встановлення демократичних інститутів вища, ніж у слабких державах.

Чарльз Тіллі, який аналізує “імперський транзит до демократії”, зазначає, що ймовірність успішної демократизації безпосередньо залежить від статусу політиї на початку транзиту. Самі по собі імперії антидемократичні. Однак їх сегменти після розпаду імперії можуть залишитися на тому самому рівні авторитаризму, але можуть і досягти успіхів на шляху демократизації, у разі встановлення: широкого і рівного громадянства; обов'язкових консультацій з питань урядової політики; захисту громадян від свавілля держави. Оцінюючи уявлення деяких дослідників про взаємозв'язок державності та демократизації (різних “комбінацій потенціалу держави та демократії” — національного режиму), про ступінь впливу сили держави на рівень її демократичності, необхідно визнати їх суб'єктивність. Усі концепції, слабо підкріплені емпіричним матеріалом, можна назвати “ідеальним світом теоретичної демократії”, за Тіллі. Безумовно, це не виключає їх відповідності дійсності в окремих випадках [9, 21].

Дані авторів “Політичного атласу сучасності” показують наявність слабого зв'язку між індексом державності й інституційними основами демократії (коефіцієнт кореляції 0,465). Самі по собі індекси і коефіцієнти кореляції між ними не дають змоги говорити про специфіку причинно-наслідкового зв'язку. Вони лише підтверджують наявність і силу такого зв'язку. Це не означає, що інституційно державність здійснює на демократизацію найменший вплив (набагато менший рівень демократичності пов'язаний з потенціалом міжнародного впливу $-0,156$), але припускає, що сила держави впливає на зовнішні та внутрішні загрози, міжнародне лідерство і якість життя у набагато більшій мірі, ніж на демократичний транзит.

Не тільки кореляційний, а й кластерний аналіз підтверджує неоднозначний взаємозв'язок державної спроможності та процесу демократизації. Виокремлюються “більш-менш “благополучні і спокійні” переважно де-

мократії, при цьому позбавлені скільки-небудь глобальних міжнародних амбіцій”. Це кластер, всередині якого “європейські старожили”, сильні держави — Данія, Швеція, Швейцарія, Австрія, Люксембург, Ісландія та ін. Також в “Атласі ...” присутні “країни явного авторитарного ухилу, позбавлені навіть ембріональних демократичних основ і традицій, з проблемною державністю”; “Дві групи недемократичних режимів з відносно міцною державністю”; “Група несамостійних демократичних “кластерів” зі слабкою державністю і практично без впливу”.

Навіть побіжний аналіз сформованих кластерів унаочнює тезу про складність виявлення ступеня взаємозв'язку державності та процесів демократизації: сильні та слабкі держави “перемішані” з країнами демократичного й авторитарного або гібридного типів політичного режиму. Як зазначає Ч. Тіллі, “потенціал держави може варіюватися від дуже низького до дуже високого незалежно від того, наскільки демократичний режим, при тому що демократичними можуть бути режими, абсолютно різні за державним потенціалом”. Описуючи взаємозв'язок процесу демократизації зі змінами ступеня державності, він виокремлює недемократичні держави з високим потенціалом (Казахстан, Іран), недемократичні держави з низьким потенціалом (Сомалі, Конго), демократичні держави з високим потенціалом (Норвегія, Японія), демократичні держави з низьким потенціалом (Ямайка, Бельгія) [9].

Отже, зазначимо, що в авторитарних державах рівень державної спроможності вищий, ніж у перехідних, але найвищий — у консолідованих демократіях.

Джерела

1. *Белорус О. Г., Лукьяненко Д. Г., Гончаренко О. М.* Глобальные трансформации и стратегии развития: монография. Киев: Ориане, 2000. 424 с.
2. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy / Eds G. O'Donnell, Ph. Schmitter, L. Whitehead.* Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986. 367 p.
3. *Закарія Фарид.* Возникновение нелиберальных демократий // *Логос.* 2004. № 2. С. 45–72.
4. *Diamond L.* Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy.* 1996. Vol. 7. № 3. P. 12–34.
5. *Даль Р.* Полиархия, плюрализм и пространство // *Вопросы философии.* 1994. № 3. С. 37–48.
6. *Карл Т. Л., Шмиттер Ф.* Демократизация. Размышления при изучении посткоммунистических трансформаций // *Полис.* 2001. № 10. С. 125–135.
7. *Карл Т., Шмиттер Ф.* Что есть демократия? [Электронный ресурс] // *ПолитНаука — политология в России и мире.* URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/karl-shmitter.php>
8. *Никишин А. И.* Конец “постсоветского пространства” // *Демократия, управление, культура: проблемные измерения современной политики.* Политическая наука: ежегодник 2006. Москва: РОССИ ЮН, 2007. С. 17.
9. *Tilly Ch.* From Mobilization to Revolution. N.Y.: Random House, 1978. 289 p.

З аналізу впливу рівня державності на успішність демократизації суспільства випливає, що як кореляцій-

ний, так і кластерний аналіз підтверджує неоднозначний взаємозв'язок державної спроможності та процесу демократизації. Це не означає, що інституційно державність здійснює на демократизацію слабкий вплив, але дає змогу припускати, що сила держави впливає на зовнішні та внутрішні загрози, міжнародне лідерство і якість життя у набагато більшій мірі, ніж на демократичний транзит.

The article examines the features of democratic reforms in the former Soviet Union. It is analyzed the impact of statehood on the success of the democratization of society. It is noted that the collapse of the Imperial formation has identified several factors that influence the state-building processes. First, can be named formal (integration into supranational structures) and informal (transition under the impact of new centers of power) inclusions in international processes as independent actors. New independent States with a low degree of state consistency (Georgia, Tajikistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Moldova, Azerbaijan, Armenia), together with the acquisition of the new status of a state member of the United Nations received a new responsibility in the form of an independent territory management, without Union leadership, power, material, natural resources and relatively rational distribution on the territory of the USSR. The second factor that determined the relatively high degree of state consistency of post-Soviet States was the characteristics of their historical development. Russia, Lithuania, Ukraine and Georgia not just have the experience of independent existence as States or close to them geographically and political formations, but they were the subjects that absorb and / or attract other elites.

Рассматриваются особенности демократических преобразований на постсоветском пространстве. Анализируется влияние уровня государственности на успешность демократизации общества. Исследуются факторы, которые влияют на процессы государственного строительства. Освещаются особенности демократического транзита. Из анализа влияния уровня государственности на успешность демократизации общества следует, что как корреляционный, так и кластерный анализ подтверждает неоднозначную взаимосвязь государственной состоятельности и процесса демократизации. Это не означает, что институционально государственность осуществляет на демократизацию слабое влияние, но дает возможность предполагать, что сила государства влияет на внешние и внутренние угрозы, международное лидерство и качество жизни в гораздо большей степени, чем на демократический транзит.

Надійшла 27 березня 2017 р.